

A néprajz írott forrásai

A néprajztudomány, amely eredetétől fogva a jelenkutatás egyik jellegzetes tudományága volt, ritkán nyúlt régi, írott forrásokhoz. Egészen a közelmúltig az az alapkoncepció élt és munkált, hogy az írott források vizsgálata csupán a történések, művelődéstörténések feladata, így a népi kultúra múltjával foglalkozókat is a fenti megnevezésekkel illették. A történeti néprajz előharcosai közt számontartott Radvánszky Béla¹, Takáts Sándor², Kőváry László³, Nagy Géza⁴ így a mai tudatban is inkább művelődéstörténészként, történészként ismertek, és sok esetben eretneknek tekintenék azt, aki a „néprajzos” megnevezéssel illetné őket. E megnevezésbeli körülhatárolás azzal is magyarázható, hogy a kezdeti forrásértelmezők inkább történeti alapképzéssel rendelkeztek, a néprajzosok ritkán vállalkoztak az írott források értelmezésére. A fogalmi korlátok is tovább szűkítették a néprajzi vizsgálódások határait: mivel a nép fogalmának megjelenését viszonylag kései eredetűnek tartották a kutatók, így a népi kultúra vizsgálatát is inkább a 19. század második felétől kezdve tekintették jogosnak.

A 20. század közepétől kezdődően észlelhető az első alapvető értelmezésbeli váltás a néprajzosok körében, amelynek követői már nem tartották tabunak az írott források néprajzi vizsgálatát. Véleményünk szerint ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a kutatók jelentős része úgy érezte, a népi kultúra már inkább a múlté, így annak vizsgálata egyre közelebb kerül a történettudományhoz. Ugyanebben a periódusban erősödött meg az antropológiai iskolának az az ágazata, amely a jelen kulturális aspektusainak vizsgálatát tűzte ki célul, és amely magát már erőteljesen elhatárolta a néprajzos iskola hagyományos módszereitől.

Nem lehet véletlen, hogy az írott források felhasználásában a népviseletek kutatói jártak az élen, akik a jórészt már eltűnt viseletek rekonstruálásához az írott dokumentumokat is figyelembe kellett hogy vegyék⁵. Ők elsősorban a perefernumlevelek, inventáriumok, árverési jegyzőkönyvek és testamentumok adatainak összehasonlításával, valamint az emlékirat irodalom ide vonatkozó adatainak elemzésével próbáltak újabb adatokhoz jutni.

Hasonló módszerekkel kísérleteztek a kihalt vagy egy-egy faluból eltűnt mesterségek feltérképezői. A népművészet iránt rajongó muzeológusok egyre gyakrabban keresték egyes jól sikerült tárgyakra a készítőjét az anyakönyvekben, vagy éppen a falujegyzőkönyveket forgatva próbálták feltérképezni a mesterembereket tömörítő céhek működését, belső és külső kapcsolatrendszerét⁶.

A folklórkutatók is hamar rájöttek arra, hogy a népköltészet lejegyzési próbálkozásai nem Ráth Mátyással vagy Krizával kezdődtek. Ha a régmúlt

korokban nem is voltak tudatos gyűjtők, de az énekszövegeket és dallamokat már csak az emlékezet meghosszabbítása céljából is szívesen lejegyezte az, aki ismerte az írás és olvasás vagy a kottázás művészetét. Az írott források utáni nyomozás a folkloristák számára is ontotta a meglepetéseket: kéziratos énekeskönyvek, közmondás-gyűjtemények tömkelege került és kerül elő napjainkban is.

Az írott forrásokat kutató néprajzosoknak egy idő után rá kell döbenniük, hogy jóformán bármilyen típusú kézírásos vagy nyomtatott szöveg lehet eredendően néprajzi dokumentum, vagy válhat másodlagosan azzá az utólagos bejegyzéseknek köszönhetően. Nem ritka például az sem, hogy egyáltalán nem néprajzi jellegű nyomtatott könyvek első vagy utolsó, üres lapjaira népi gyógyászatra, ártalmas hiedelemlemlények elűzésére stb. vonatkozó recepteket, hiedelemszövegeket jegyeznek fel az idők folyamán a könyvek aktív vagy passzív használói. Hogy e fent írtakat bizonyítsuk, idézzünk egy 1819-ben, Göttingenben kiadott latin nyelvű könyv első oldaláról egy rövid, kézírásos bejegyzésből:

„Amikor a tehénnek a tejét el viszik akkor az ember menyen el éjféli után a malomhoz egy fazékal és alyon bé a silib alá és a mit a kerék vissza felé hány vizet tartsa oda had telyen meg s vigye haza s aba tegyen 3 darabotska sót, 3 darabotska kenyér belet 3 darabotska fokhagymát s azal mindadig mosa a tehent farka tövéen el kezdve a háta gerezdén végig a mig mind fel mosa azt a vizet s akkor mondja hogy [hiányzik]

Ha pedig meg akarja rontani aki a tejét elvette akkor vegyen kender magot vigye az estaló küszöbém(!) törje meg s mondja hogy ne azt a kendermagot törje meg s mondja hogy nem a kendermagot töröm hanem azt a ki az én tehenem tejét el vitte”.

*

E tanulmánynak nem célja az, hogy egyenként végigelemezze a néprajzi kutatások során használható írott dokumentumokat, elsősorban azok sokszínűsége miatt. A régmúlt levéltári és nyomtatott dokumentumai közül így csupán azokról beszélünk, amelyek a népi erkölcs kutatásában használhatók, kitérve néhány módszertani problémára is.

A népi erkölcs kutatása sokrétű problémák elé állítja a néprajzost. Egy-egy ártatlannak látszó kis vétket sok esetben elsősorban azért minősít bűnnek a közvélemény, mivel valamikor, századokkal ezelőtt egyházi rendeletekben, vagy világi törvényekben tiltották annak megjelenési formáit. A népi erkölcs kutatójának ajánlatos tehát megismerkednie mind a régi erkölcstanokkal, mind pedig az egyházi és világi törvényekkel.

Az erkölcstelen emberek megrovásával és büntetésével párhuzamosan több fórum is foglalkozott a 17–19. században: az egyházak ún. quindenálékban, vagyis 15 naponkénti bíraskodásokban minősítették a bűnöket és büntették a vétkeket. A quindenálék írott dokumentumai a vizsgálati jegy-

zőkönyvek, ezekben részletező leírásokat találunk a bűnökről, ezek körülményeiről, sok esetben a tanúkihallgatások szövegét is bevezeti e jegyzőkönyvekbe az egyházi törvényszékek jegyzője.

A quindenális jegyzőkönyvek mellett az egyházak vizitációkon is döntöttek néhány vétekről. Mivel a vizitációkon a felsőbb papság is jelen volt, itt tárgyalták meg azokat a bűneseteket is, amelyekről a quindenálék bírái nem tudtak dönteni.

Az egyházi törvényszékek a zsinatokon hozott döntések alapján bírálták, büntették a véteket⁷. Ezért a vétek megítélése a legtöbb esetben kötött volt, a büntető bíró egyéni vélekedése ritkán olvasható ki a rövid esetleírásokból. A vétekkel szembeni népi viszonyulást elsősorban a tanúkihallgatási jegyzőkönyvekből ismerhetjük meg, ezekben ugyanis a tanúk részletesen elmesélik a büntett körülményeit, elemzik a bűnös magatartását, és sok esetben újabb vádakkal illetik azt. A több tanút is megszólaltató jegyzőkönyvek az egész közösségről szólnak: miként vélekedett a nemesember, az írástudó, a szabad székely avagy a jobbágy, zsellér, sőt, a legérdekesebb esetekben felfedezhetőek a népi erkölcs és a hivatalos erkölcsértelmezés közti különbségek is: ha olyan vádpontok merülnek fel, amelyeknek nincsenek kanonikus előképei, legtöbbször alulról jövő bűnképnek vagyunk a tanúi. Igen jól elemezhetőek a lázadások, vagyis a büntetésekkel szemben tanúsított tömeges tiltakozások, ezekben ugyanis a falu (város) belső bünszemléletét, a büntetési elvárásokat láthatjuk meg. Azok a személyek, akiket az egyházi hatóságok erkölcstelenséggel vádolnak, néha a faluközösségek szemében nem vétkek, másokkal szemben szigorúbb megrovást vár a közösség.

Érdeemes elemezni a társadalmi kapcsolatrendszer is az egyházi jegyzőkönyvek bejegyzéseiből. Az 1848-as jobbágyfelszabadításig ugyanis jobbágy nem vádolható nemes világi törvényszékeken, így az ilyen jellegű konfliktusok nyomai csak az egyházi jegyzőkönyvekben ismerhetők fel.

A világi törvénykezés két fórumon zajlott párhuzamosan. Az első, a falu bírájának büntető joga, a falutörvények által meghatározott módon alakult. A falutörvények székelyföldi rendszerében az egyes helységek általános bünfelfogása szintén igen jól elemezhető, falutörvényeknek és ezek alkalmazásának párhuzamos vizsgálatából az egyénenkénti erkölcsi viszonyulás is megfigyelhető⁸.

A falusi törvényszékekről és a városi tanácsok elől a komplikáltabb bűnesetek a székek törvénye elé, a királybíró döntése alá kerültek. Fellebbezés esetén a királyi törvényszék elé terjesztették e pereket, amely jóváhagyta, súlyosbította avagy csökkentette a kezdetben kiszabott büntetéseket. Az egyházi és világi fegyelmezési módszerek összehasonlító kutatása például azért fontos, mert ebből láthatjuk, hogy hogyan működtek a falvakon belül a szelektív mechanizmusok: ha a bűnös úgy sejtette, hogy az egyházi törvényszéken a pere kedvezőbb megoldást talál, akkor természetesen az egyházi fórumhoz fordult. A vétkeknek tehát előzetes ismereteik voltak az egyes törvényszékek büntetéstípusairól, és eszerint döntöttek el, hogy

ügyeikkel melyik döntőbíróasztot keresik fel. Míg a válások például minden esetben az egyház színe előtt mentek végbe (mivel a hit megszegéséről volt szó), addig a tolvajlás vétkében már a szelekciós mechanizmusok konkrét megnyilvánulását ismerhetjük meg például az orbai széki 18. századi példák elemzésekor⁹. Hogy elemzési példákkal szemléltessük a szelekciós mechanizmusokat, hasonlítsuk össze egy egyszerű bűn megjelenési formáit az egyházi és világi törvényszékeken. A tolvajt például világi és egyházi törvényszékre egyaránt bepanaszolhatta a káros. A falu törvényszéke elé került az egyszerűbb esetekben, vagy ha a tolvaj nem volt katonarendű. Így például a papolci Veres Andrásnénál 1850-ben egy lopott tyúkot találtak, amelyért a falu törvényére idézték. Az asszonyt 48 órai vasra verték, a károsnak pedig meg kellett fizetnie a kárt¹⁰. A katonákat ezzel szemben a katonai bíróságra jelentették, ez kegyetlen büntetéseknél vetette alá a vétkest. Páván például a katonarendű Kováts László majdnem belehalt egy állatlopás büntetésébe, mivel a katonai törvényszék vesszőzésre ítélte (ezt a büntetést úgy hajtották végre, hogy 50 vagy 100 katona vesszővel a kezében sorfalba állt, és a vétkes meztelen háttal végig kellett hogy fusson több rendben is köztük)¹¹. Egyházi törvényszékre akkor került a tolvaj, amennyiben például szitkozódott, káromkodott is a bűne lepleződésekor, vagy amennyiben boszorkányos praktikái következményeként került át a tyúk a házához, ebben az esetben ugyanis már az ördöggel kötött szövetséget is felismerték a tanúk az egyszerű tolvajlás hátterében. 1802-ben például egy papolci házaspár azért kerül tolvajságért az egyházi törvényszék elé, mivel a lopott vasakra hamisan is esküdtek, ami már a tíz parancsolat kétszeres megszegését jelentette¹².

Az esetleges példákból is felismerhető, hogy a törvényszékek közti különbségeket a faluközösségek valamennyi tagja ismerte. Ha a káros nem jó helyen kereste igazát, átküldték a megfelelő törvényszékre, tehát a belső szelekciós mechanizmusok idővel autoritást nyertek, külsőkké, hivatalosan is elfogadottakká váltak.

Az egyházi törvényszékek iratanyagai közt például érdemes arra is felfigyelnünk, hogy az erkölcsstelenek melyik típusát idézi maga elé a vizitáció bírósága, és kik azok, akiket belső bűnvádi eljárás küld az egyházi törvényszékre. A felülről jövő idézés minden esetben a hivatalosság nevében zajlik, az alsó kezdeményezésben viszont a népi értékítéletet kell felismernünk.

E néhány módszertani próbálkozás talán eléggé szemlélteti azt, hogy az írott források igenis alkalmasak a néprajzi elemzésekre. Az elemzés lassúbb, fáradtságosabb, mint a mai helyszíni gyűjtés. A kutató az adott, zárt szövegtestre utalt, elégtelen információ esetén nem tud kérdésekkel újabb információkat kicsikarni. Másik nehézség az, hogy az idézett szövegrészek mögött egy számunkra ismeretlen, a modern ember számára legtöbbször érthetetlen kor áll, amelynek sajátosságait a szűkös írott forrásanyagból nagyon nehéz megismerni. Harmadrészt, a szövegek elemzőjének el kell sajátítania a Peter Burke által meghatározott „kettős látás” képességét, vagyis el kell tudnia különíteni az interpretáció szintjét a konkrét esemény-

től¹³. A nehézségekkel szemben viszont az az elégtétel áll, hogy egy ismeretlen időszak földi fel kicsidenként rejtett arcát előttünk, és információkat kaphatunk olyan eseményekhez, amelyeket a mai informátoraink már nem tudnak értelmezni.

IRODALOM

BARTHA Károly

1943 *Páva története*. Kézirat.

BOD Péter

1999 *Erdélyi református zsinatok végzései 1606–1762*. Kolozsvár.

BURKE, Peter

1991 *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest

FLÓRIÁN Mária

1993 „*Aszszonyi magyar öltözet, mely válból és szoknyából áll*”. A XIX. századi magyar paraszti női öltözetek történeti háttere. Ethn. CIV. 1–10.

GÁBORJÁN Alice

1985–1988 *Keleti elemek a magyar ruházatban*. Népr. Ért. LXVII–LXX. 19–50.

IMREH István

1983 *A törvényhozó székely falu*. Bukarest

KÓVÁRY László

1861 *A magyar családi és közéleti viseletek és szokások a nemzeti fejedelmek korából*. Pest–Kolozsvár

KRESZ Mária

1956 *Magyar parasztviselet (1820–1867)*. Budapest

1991 *Magyar fazekasművészet*. Novi-Sad

NAGY Géza

/é.n./ *A magyar viseletek története*. Budapest

NAGY Jenő

1993 *Mente. Adalékok a magyar és szász összehasonlító viselettörténeti kutatásokhoz*. Ethn. CIV. 1. sz. 11–56.

RADVÁNSZKY Béla

1989 *Magyar családélet és háztartás a XVII. században*. Budapest

TAKÁTS Sándor

1961 *Művelődéstörténeti tanulmányok a 16–17. századból*. Budapest

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Papolci falujegyzőkönyvek. Sepsiszentgyörgyi Nemzeti Levéltár. F. 377.

Vizitációs jegyzőkönyvek (1797–1824). Orbai széki református egyházmegyei levéltár. II/6.

JEGYZETEK

¹ Radvánszky B. 1989.

² Takáts S. 1961.

³ Kőváry L. 1861.

⁴ Nagy G. 1861.

⁵ Kresz M. 1956, Gáborján A. 1985–1988, Flórián M. 1993, Nagy J. 1993.

⁶ Kresz M. 1991.

⁷ A református zsinatok 1606–1762 közti végzéseiről lásd Bod P. 1999.

⁸ A falutörvényekről és ezek alkalmazásáról lásd Imreh I. 1983.

⁹ Az orbai széki vizitációs, vizsgálati és törvényszéki iratok összehasonlító vizsgálatáról írt terjedelmes tanulmány most van megjelenőben.

¹⁰ Sepsiszentgyörgyi Nemzeti Levéltár, Papolci falujegyzőkönyvek, 11/56.

¹¹ Bartha K. 1943, 21.

¹² Orbai széki egyházmegyei levéltár, vizitációs jegyzőkönyvek, II/6, 93–94.

¹³ Burke P. 1991, 88.

